

КНИЖОВНОТО НАСЛЕДСТВО НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВИТЕ УЧЕНИЦИ

ГЕОРГИ ПОПОВ

През 1986 г. целият български народ тържествено отбеляза 1100-годишнината от идването на Кирило-Методиевите ученици в България. Този юбилей бе предшествуван от друга важна дата — 1100 години от смъртта на славянския първоучител Методий. Двете забележителни годишнини продължават да ни вълнуват и сега. Ето защо ще спра вниманието на читателя върху книжовното наследство на Кирило-Методиевите ученици, което заема важен дял в културната съкровищница на България и на славянството.

След разгрома на славянската просвета във Велика Моравия и Панония мнозина Кирило-Методиеви ученици се устремяват към България. Ние не знаем техния точен брой и имена. От историческите извори са ни известни имената на Климент, Наум и Ангеларий. За тяхното пристигане в българската столица Плиска и за радушното им посрещане от страна на българския владетел княз Борис се разказва в Пространното Климентово житие, съставено от Охридския архиепископ Теофилакт. В житието между другото се съобщава, че наскоро след пристигането на учениците Ангеларий починал. Известно ни е също името на Методиевия ученик епископ Константин, който по времето на Борис и Симеон живее и работи в Преславската област. Кратки сведения за него ни е оставил в една приписка преславският книжовник Тудор черноризец Доксов.

В Теофилактово житие се дават важни сведения за книжовната дейност на Климент Охридски. Тяхната достоверност се потвърждава по най-категоричен начин от съдържанието на достигналите до нас славянски ръкописни книги. Още в средата на миналия век биват открити редица слова и поучения, носещи наслов с името Климент: *Климентъ епископа словѣньскаго, свѣтаго Климентъ, Климентъ епископа Вѣланчскаго* и т. н. За първите откриватели и изследователи на тези слова и поучения няма съмнение, че това са произведения на Климент Охридски. Неговата книжовно-проповедническа дейност е описана подробно в Теофилактово житие, където се казва следното: „Той съставил прости и ясни слова за всички празници, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но които са понятни за най-простия българин.“¹ Тук няма да изреждам всички слова и поучения, които днес с по-голяма или по-малка сигурност се приписват на Климент Охридски, нито ще се спирам на литературните особености на такива образци на средновековното ораторско изкуство, каквито са Похвално слово за Кирил Философ, Похвално слово за архистратезите Михаил и Гавриил, словото за Лазар, наставленията за празниците и т. н. На тях е посветена значителна по обем литература. Ще отбележа само, че немалък принос в издирването, проучването и обнародването на Климентовите слова и поучения имат

¹ А. л. М и л е в. Гръцките жития на Климент Охридски. Увод, текст, превод и обяснителни бележки. С., 1966, с. 133.

и българските учени. Достатъчно е да спомена излязлото през последните години у нас тритомно академично издание със събрани съчинения на Климент Охридски, подготвено от Куйо Куев, Бою Ангелов, Христо Кодов и Климентина Иванова². В изданието освен слова и поучения са включени и Пространните жития на Кирил и Методий, които според мнозина изследователи са Климентово дело.

В Теофилаковото житие намираме указания и за песнотворческата дейност на Климент Охридски: „Той богато снабдил църквата с псалмоподобни песнопения“ — свидетелствува житиеписецът³. Някои учени смятат, че Климент е автор на Службата за Кирил Философ. Аргументи в подкрепа на това твърдение изследователите търсят преди всичко в стилните особености на творбата, в която се наблюдават характерните за Климентовия стил игрословия и етимологични фигури, образувани чрез последователната употреба на думи със значение „светлина, блясък, сияние“. Ето например едно такова място от службата в новобългарски превод: „Като слънце възсия над земята, учителю всеблажен, просвещавайки с притчите на богосиянните лъчи тези, които те възпяват верно.“ Характерните за Климентовия стил изрази и епитети са използвани като критерий при установяване на авторството и на други химнографски творби. Преди известно време въз основа главно на стилния анализ Бою Ангелов отнесе към перото на Климент Охридски цикъл общи служби, намерени в един ръкопис от Народната библиотека „Кирил и Методий“ — София⁴. Изказаното от българския учен предположение неотдавна бе потвърдено чрез открития акростих с името Климент в една от службите⁵.

За книжовното наследство на епископ Константин Преславски в науката се заговаря по-определено след откриването на най-стария, достигнал до нас, препис от т. нар. Учително евангелие — руския Синодален препис от XII в. Освен творби на Константин Преславски, в този изключително ценен ръкопис се намира и най-старото изображение на българския княз Борис. Синодалният препис започва със стихотворен предговор, известната Азбучна молитва, която според мнозина изследователи е творческо дело на преводача Константин. Изказано е обаче и становище, според което автор на молитвата е Константин-Кирил Философ. Привържениците на това становище се позовават на по-късните преписи, в заглавията на които стои името на славянския първоучител. Тезата за Кириловото авторство на Азбучната молитва през последните години бе подложена на критика от страна на редица изследователи. Те аргументирано доказват, че това старобългарско стихотворение не може да бъде произведение на Константин-Кирил Философ, тъй като по съдържание и предназначение е свързано непосредствено с Учителното евангелие на Константин Преславски. От българските учени най-голям принос за издирването и обнародването на достигналите до нас преписи от Азбучната молитва има Куйо Куев⁶. С името на Константин Преславски се свързва и друго известно старобългарско стихотворение — Проглас към евангелието. Окончателно обаче въпросът за авторството на това стихотворение не е решен. Много учени са склонни да приемат, че Прогласът е дело на Константин-Кирил Философ.

Поетическите си заложи Константин Преславски проявява най-вече в областта на църковната поезия или химнография. Мисията му на просветител и организатор на християнския църковен живот в България е свързана преди всичко с нуждите на славянското богослужение. За целта е трябвало да бъде преведен огромен по количество химнографски материал, създаден в продължение на векове от най-добрите

² Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. I. С., 1970; Т. II. С., 1977; Т. III. С., 1978.

³ Ал. Милев. Гръцките жития. . . , с. 133.

⁴ Б. Ангелов. Климент Охридски — автор на общи служби. — В: Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969, 237—259.

⁵ Г. Попов. Авторските подписи на Климент Охридски. Доклад, изнесен на Четвъртия международен колоквиум по старобългаристика в София през м. август 1985 г. С малки съкращения докладът е отпечатан във в. „Антени“, бр. 49 (777) от 4 декември 1985 г.

⁶ К. Куев. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974.

творци на византийската църковна поезия. Наред с превеждането на църковни химни Константин Преславски създава и свои оригинални химнографски творби. Една такава творба е Службата на Методий. По композиция църковната служба представя сбор от песнопения; посветени на даден светец или църковно събитие, които се изпълняват в определен последователен ред по време на богослужението. Централно място в мозаичната структура на службата заема канонът, съставен от 8 (по-рядко от 9) песни, всяка от които съдържа определен брой строфи, наречени тропари. Понякога началните букви на тропарите образуват акrostих, в който обикновено се крие името на автора. Такъв акrostих има в Службата на Методий. Той гласи: **Д**обро **М**етоди **Т**а **П**оїж **К**онстанти, което ще рече: „Добре, Методи, те възпявам. Константин.“ Въз основа на този акrostих и на особеностите в съдържанието на творбата в науката единодушно се приема, че Службата е дело на Константин Преславски. В тази творба авторът е вложил цялото си поетическо умение. Методий е възпят като мъдър учител, просветител и велик пастир на славяните. Специално е подчертана неговата неуморна борба срещу противниците на славянското богослужение — т. нар. триезичници. Преклонението и почитта към своя учител Константин Преславски е изразил с богати поетически средства. Като пример ще посоча текста на един тропар в новобългарски превод: „Ти от запад, свети, възсия като звезда, пращайки своите лъчи на изток, север и юг, славни Методие.“ Някои тропари са посветени на двамата солунски братя, например: „Чрез вас се хвалят славно град Солун, Мизия, Панония и Моравската земя, Кириле свети и блажени Методие.“

През последните години представата ни за книжовното наследство на Кирило-Методиевите ученици се разшири значително с направените у нас открития. В състава на славянските ръкописни химнографски сборници, триоди и минеи, бяха открити оригинални старобългарски произведения, дело на Константин Преславски, Климент Охридски и Наум Охридски. В тези произведения е използван широко акrostихът. Едни творби са написани в азбучен акrostих, подобно на Азбучната молитва, други съдържат кратки акrostихови фрази, в които обикновено се крие името на автора, а в трети са скрити цели стихове. Най-голямата акrostихова творба принадлежи на Константин Преславски. По съдържание тя е предназначена за великопостния дял на триода⁷. Тъй като тази творба е своеобразен връх не само за творчеството на Константин Преславски, но и за цялата старобългарска поезия, ще се спра малко по-подробно на нея.

Триодът е основен химнографски сборник, в който са включени творби на изтъкнати представители на византийската църковна поезия: Роман Сладкопевец, Андрей Критски, Йоан Дамаски, Козма Макомски, Теофан Начертани, Теодор Студит, Йосиф Песнописец и редица други. В него преобладават кратките канони, съставени от три песни, откъдето идва и названието на сборника — на гръцки „триодион“; т. е. „трипеснец“. В различни книгохранилища по света днес се съхраняват стотици славянски ръкописни триоди, най-ранните от които са от края на XI — началото на XII в. По-известни ръкописи са: Битолски триод, среднобългарски ръкопис от XII в., открит от академик Йордан Иванов през 1907 година в гр. Битоля, където е бил донесен от околните села заедно с други ръкописни книги. Днес Битолският триод се съхранява в Научния архив на Българската академия на науките; Шафариков триод, среднобългарски ръкопис от XII в., съхранява се в Държавната библиотека „Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград; Орбелски триод, среднобългарски ръкопис от XIII в., също притежание на Ленинградската библиотека „Салтиков-Шчедрин“; Типографски триод № 137, руски ръкопис от XII в., съхранява се в Централния държавен архив за древни актове, Москва; Триод № 573 от Народната библиотека „Кирил и Методий“, София, сръбски ръкопис от XIII в. и други. В тези ръкописни триоди се намира новооткритият цикъл на Константин Преславски, който обхваща 34 кратки канона, съставени от по три и четири песни и около 70 еднострофични химно-

⁷ Г. Попов. Триодни произведения на Константин Преславски. Кирило-Методиевски студии. Кн. 2. С., 1985.

графски творби. Каноните са написани в акростих. От началните букви на отделните тропари, на брой около 440, авторът е съумял да образува текста на цяло стихотворение, съставено от 18 стиха. Първият стих, който служи като наслов, съдържа името на автора: **Г**р**а**н**с**а **Д**об**р**а **К**он**с**т**а**н**т**ин**о**в**а**, което ще рече: „Добри стихове Константинови или на Константин.“ В случая прилагателното „добър“, както и в Службата на Методий, има терминологично значение. То показва, че стиховете са написани според най-високите изисквания на химнографското изкуство, белег за което е акростихът. В триодните произведения на Константин Преславски преобладава темата за покаянието, тъй като те са предназначени за времето на поста. Наред с това обаче в тях са намерили отражение конкретни исторически събития от периода непосредствено след смъртта на Методий и последвалите гонения срещу Кирило-Методиевите ученици. В един тропар авторът се обръща към възпяваните Христови апостоли и се моли за своите събратя, които продължават да се скитат по чужди земи поради преследванията на триезичниците. В новобългарски превод текстът на този тропар гласи: „Вие, апостоли, които сте били преследвани от царе и князе и от люде, понеже проповядвахте на народите светата вяра, запазете, свети, прокудените сега от триезичници ваши раби, които се скитат по земи, славейки Христа според правата вяра.“

В триодните химни на Константин Преславски е заложена голяма творческа мощ и поетическо вдъхновение. Особено ярко талантът и умението на автора се проявяват при изграждането на акростиха. Образуването на стихотворна творба от началните букви на 440 тропара, разпределени в структурата на цял цикъл канони, е единствено по рода си явление в историята на средновековната християнска поезия. За сведение ще кажа, че най-големият стихотворен акростих във византийската литература е едно четиристишие на Йоан Дамаскин, образувано от началните букви на 135 ямбични стиха в канон за Петдесетница. Подобни четиристишия има и в ямбичните канони на Йоан Дамаскин за Рождество Христово и Богоявление. За разлика от тези четиристишия, всяко от които е изградено от съставните елементи само на едно химнографско произведение, Константин Преславски е съумял да образува 18 стиха от началните букви на тропарите в цял цикъл канони. Това е напълно оригинално творческо хрумване. Задачата на книжовника е била много трудна и сложна. Той е трябвало да преодолява редица затруднения и да се съобразява с най-различни изисквания, но въпреки това е съумял да изгради значителен по размер старобългарски стихотворен текст. Спазил е доста точно пропорционалното разпределение на тропарите. Умело е реализирал ритмиката в зависимост от възможностите, които предлага акростихът. Спазено е изискването за цезура. От друга страна, формалните особености на акростиха не са се отразили отрицателно върху съдържанието. То е актуално, свързано с конкретната историческа обстановка на славянска и религиозна просвета. Авторът се обръща с възторжени призивни слова към новопокръстените славяни:

По цялата земя сберете се, славяни!
Възпявайте Христа, славете кръста!

Тези стихове сближават творбата с идейното съдържание на Прогласа към евангелието и на Азбучната молитва и са нов ярък израз на славянската гордост и патриотизма на Константин Преславски.

Оригинални старобългарски произведения с акростих бяха открити и в състава на достигналите до нас ръкописни минеи — химнографски сборници, които съдържат песнопения за целогодишните празнични служби. Най-много такива произведения са запазени в службите за Рождество Христово и Богоявление, където са открити общо 8 химнографски цикъла — четири от тях са написани в азбучен акростих, а други четири съдържат кратки акростихови фрази или стихове⁸. В акростиха на два съседни

⁸ Г. Попов. Новооткрити химнографски произведения на Климент Охридски и Константин Преславски. — Български език, XXXII, 1982, № 1, 3—26.

химнографски цикъла са засвидетелствувани имената на Климент Охридски и Константин Преславски. Името на Климент Охридски е засвидетелствувано в акростиха на цикъл предпразнични трипеснеци за Рождество Христово: *КЛИМЕНТА ПАСНИ. . .*, т. е. „Песни на Климент. . .“ — така започва акростихът. Името на Константин Преславски намираме в следващия цикъл, който обхваща времето преди Богоявление: *ХВАЛА НА ПЪРВИНА КОНСТАНТИНОВА* — „Хвалебствени песни Константинови или на Константин“. Имената на Климент Охридски и Константин Преславски откриваме и в други песнопения, което свидетелства за тясното литературно сътрудничество между двамата български творци по време на тяхната съвместна работа⁹. В състава на минейните служби за първи път бе открито и произведение на Наум Охридски. В ръкописен миней от XIII в., притежание на Зографския манастир в Света гора, Стефан Кожухаров успя да разчете старобългарски акростих с името на Наум в един канон за апостол Андрей: *ПРВОГА ХРІСТОВА САА ХВАЛА НИШЧИН НАУМ* — „Първия Христов апостол хвали нищият Наум“ — така гласи акростихът¹⁰. Към творчеството на Наум Охридски Стефан Кожухаров отнася и някои други химнографски творби.

В какво се състои основното значение на новооткритите старобългарски произведения? Преди всичко те разкриват един важен етап от дейността на Кирило-Методиевите ученици в България — началния етап на тяхната съвместна книжовна и просветна дейност. Досега книжовната дейност на Климент Охридски се разглеждаше някак си изолирано, предимно в границите на неговата учителска и епископска територия. Предпоставка за това бяха преди всичко подробните сведения за този период от дейността на Климент Охридски, които намираме в Пространното Климентово житие. Някои автори обаче съвсем тенденциозно се мъчеха да отделят и дори да противопоставят дейността на Климент в Охридско на дейността на старобългарските книжовници в Плисковско-Преславската област. Новите открития недвусмислено показват, че Климент Охридски започва своята книжовна дейност веднага след пристигането си в България. В българската столица Плиска или в нейните околности Климент, Наум, Константин и други Кирило-Методиеви ученици се заемат с изпълнението на поставената им от княз Борис задача — създаване на необходимата за славянското богослужение книжнина. След приключването на тази първостепенна и много важна задача започва изпълнението на следващия етап от плана за славянизация на българската църква — разпространението на новосъздадените старобългарски книги. За тази цел Климент е изпратен в Охридско. С неговото пристигане там започва вторият етап от дейността на Кирило-Методиевите ученици в България, който може да бъде определен като етап на разпространение и по-нататъшно доизграждане на славянското богослужение. През това време се създават нови преводни и оригинални произведения, които допълват и дооформят състава на старобългарските книги. Книжовната дейност на Кирило-Методиевите ученици е съсредоточена в двете основни средища — Плисковско-Преславското и Охридското. В тези книжовни средища се преписват и разпространяват едни и същи книги, с еднакъв състав и съдържание. Литературното сътрудничество между Кирило-Методиевите ученици продължава. Достигналите до нас факти говорят за съгласуваност и взаимодопълване в действията на книжовниците. В Плисковско-Преславската област Константин създава Учительното евангелие, заедно с Азбучната молитва и други две съчинения. Превежда и съчинението на видния църковен писател Атанасий Александрийски „Четири слова против арианите“ по заповед на княз Симеон. Междувременно в Охридско Климент създава множество слова и поучения, пише псалмоподобни песнопения, а към края на живота си, подумите на житиеписеца, дава „последен дар на българските църкви“

⁹ Г. Попов. Химнографското творчество на Климент Охридски. Доклад, изнесен на Втория международен конгрес по българистика в София през м. май 1986 г. (под печат). Резюме от доклада е публикувано във в. „Антени“, бр. 23 (803) от 4 юни 1986 г.

¹⁰ Ст. Кожухаров. Песенното творчество на старобългарския книжовник Наум Охридски. — Литературна история, 1984, № 12, 3—19.

и добавя към триода онова, което е останало непреведено дотогава¹¹. Това свидетелство на Климентовия житиеписец е изключително важно, тъй като то доказва, че през цялото време на своето пребиваване в Охридско Климент е мислил не само за своята епархия, но за всички български църкви. Доказателство за разпространението на създадените от Кирило-Методиевите ученици произведения из всички краища на България са достигналите до нас преписи. Така например триодният цикъл на Константин Преславски е засвидетелствуван както в югозападнобългарски по произход ръкописи, каквито са Битолският триод, Загребският триод, Орбелският триод, така и в източнобългарски ръкописи, какъвто е Жеравненският триод от XIII в. За широкото разпространение на цикъла говорят и преписите, засвидетелствувани в редица сръбски и руски триоди. Същото се наблюдава и по отношение на новооткритите химнографски творби на Климент Охридски. Техните преписи са засвидетелствувани в различни по местопроизхождение среднобългарски, руски и сръбски минен.

Новооткритите старобългарски произведения са ново важно доказателство за българската народностна принадлежност на Кирило-Методиевия книжовен език. Създадените веднага след пристигането на Кирило-Методиевите ученици в България творби са достигнали до нас в по-късни преписи, предимно от XII, XIII и XIV век. Много от преписите са възникнали в чуждоезикова среда, руска и сръбска, поради което носят белезите на съответната езикова редакция. Във всички, достигнали до нас, преписи обаче личи старобългарската езикова основа. Това се вижда особено ясно от разчетените акростихове, които, както е известно, не се променят при преписването. Процесът на преписване засяга само графичната страна на акростиха, но не и неговите граматични и лексикални особености. В откритите и разчетени акростихове на Константин, Климент и Наум намираме същите фонетични, морфологични и синтактични особености, които са характерни за старобългарския книжовен език на братята Кирил и Методий и които доказват неговата българска народностна принадлежност. Това са ШТ/ШЧ/ на мястото на праславянските съчетания tj, ЖД на мястото на dj, широк гласеж на ятовата гласна, характерните за старобългарския език носови гласни, старобългарските падежни форми, употребата на дателни местоименни енклитики с притежателна функция и други. В текста на разчетените акростихове са засвидетелствувани и важни следи от старобългарското глаголическо писмо на Константин-Кирил Философ, което е още едно доказателство за непосредствената връзка на достигналите до нас преписи с Кирило-Методиевата книжовна традиция.

По своята роля и предназначение книжовното наследство на Кирило-Методиевите ученици има общославянско културно-историческо значение. То се разпространява из целия славянски православен свят, следите му се пазят в различни по местопроизхождение славянски ръкописи, към него проявяват интерес учени от различни страни. Но по своята истинска същност то винаги си остава българско, защото възниква в България, написано е на старобългарския книжовен език на братята Кирил и Методий и изиграва изключително важна роля за културния и духовен разцвет на средновековната българска държава. Затова грижата за неговото по-нататъшно издирване, проучване и съхраняване за бъдещите поколения е дълг преди всичко на българската наука.

¹¹ А. л. Милев. Гръцките жития, . . . , с. 141.